

УДК 340.15-055.2:2](540)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.03>**ІГОР АЛЬБЕРТОВИЧ ЛОГВИНЕНКО,**

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави та права;

 <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,
e-mail: igor_logv@ukr.net;

ЄВГЕНІЯ СЕРГІЙВНА ЛОГВИНЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини;

 <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,
e-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЖІНКИ В ІНДІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЕКСКУРС

Статтю присвячено ретроспективному дослідженню впливу релігії на соціальний статус жінки в Індії. Зокрема, показано, що протягом тривалої історії індійської цивілізації релігія формувала і змінювала уявлення про жінку, її місце та роль у соціумі. У міфах і легендах доведичного періоду жінка постає як божественне творіння, надане чоловікові для спільного життя. Із проникненням аріїв углиб Індостану та розвитком брахманізму ставлення до жінки змінюється, її залежність від чоловіка зростає. Проаналізовано основні постулати вчень брахманізму, якими визначалося головне призначення жінки – народжувати. У цьому сенсі дружина розглядалася як «поле», «власником» якого є чоловік. Показано, що канони брахманізму вимагали від жінок відданості чоловікові навіть після його смерті. Це відображалося в ганебному, принизливому ставленні до вдови і традиції самоспалення вдів, що свідчило про повну залежність дружини від чоловіка навіть після його смерті. Розглянуто релігійно-філософські вчення джайнізму та буддизму, які стали справжнім викликом брахманізму, оскільки ламали усталені погляди на сенс життя, а також на місце і роль жінки в сім'ї та суспільстві. Вивчено першоджерела, на підставі яких зроблено висновок, що засновники нових на той час релігійно-філософських учень – Магавіра і Будда – не були соціальними реформаторами, адже не виступали проти варно-кастової системи суспільства й не відстоювали в сучасному розумінні рівність прав чоловіків і жінок. Проте вони зробили вагомий внесок у вирішення гендерних проблем тогочасного суспільства, адже джайнізм і буддизм стали релігіями, що нехтували етнічною та варно-кастовою належністю своїх прихильників. Нові релігії відкрили жінці доступ до духовної самореалізації та освіти, що, безсумнівно, мало революційне значення. Релігійно-філософські вчення джайнізму та буддизму викликали негативну реакцію брахманізму. Вона проявилася в ще жорсткішому канонічному закріпленні ієрархії варн, ранжуванні форм укладання шлюбу та правил поведінки в сім'ї. Згодом індуїзм, що став домінуючою релігією Індії, фактично позбавив жінку прав і закріпив повне верховенство чоловічої влади як у суспільстві, так і в родині.

Ключові слова: Індія, дхарма, жінка, сім'я, буддизм, джайнізм, індуїзм, саті.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Індія – країна, яка сповнена притирч. З одного боку, впровадження нових технологій зумовлюють її динамічний економічний розвиток, а з другого – архаїчні форми організації суспільства (варно-кастова система), закріплені релігійними канонами індуїзму, є нездоланною перешкодою на шляху демократизації суспільства, розвитку прав і свобод громадян, вирішення проблем гендерної рівності, серед яких безправ'я жінки, залежність її від чоловіка, є історично зумовле-

ною та найскладнішою. У цьому сенсі великий інтерес у науковців викликає вивчення культурної спадщини Індії, насамперед тих звичаїв, традицій і вірувань, які протягом тривалого існування індійської цивілізації формували уявлення мешканця Індостану про «природу та призначення» (дхарму) жінки, погляди на шлюб і сім'ю.

Особливий вплив на життя індуса має релігія. За статистикою понад 82 % населення Індії сповідує індуїзм, який визначає статус

та життєві етапи людини, особливості укладання шлюбу, вноормовує правила поведінки жінки і чоловіка в сім'ї.

Релігійним обов'язком кожного індуса є створення сім'ї, оскільки тільки у шлюбі чоловік і жінка, як окремі частини, об'єднуються в єдине ціле і у фізичному, і в сакральному значеннях. Неодружені чоловіки та незаміжні жінки не вважаються повноцінними членами суспільства та піддаються громадському осуду. Особливо негативне ставлення до незаміжніх жінок та вдів, яке склалося на релігійному ґрунті в давнину, за своєю суттю зберіглося до нашого часу. Отже, варто з'ясувати історичні передумови гендерної нерівності в Індії задля правильного розуміння соціально-політичних процесів в одній із найбільш населених держав, яка відіграє дедалі відчутнішу роль не лише в Південній Азії, а й в усьому світі.

Пропонована наукова розвідка є продовженням авторського дослідження історії формування суспільного статусу жінки в Індії (Логвиненко І., Логвиненко Є., 2025).

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідження впливу релігії, звичаїв і традицій, які зумовлювали особливості шлюбно-сімейних відносин в Індії, формували світогляд індійця, зокрема його розуміння статусу жінки в соціумі. Мета зумовила вирішення таких наукових завдань:

- визначити місце і роль жінки в релігійно-орієнтованих уявленнях давньоіндійського суспільства;
- з'ясувати права й обов'язки жінки, пояснити сутність поняття «дхарма» (закон, правила життя) та його значення в житті мешканця Індостану;
- показати вплив релігії на становлення шлюбно-сімейних відносин у Стародавній Індії;
- провести порівняльний аналіз основних релігійно-філософських учень Індії щодо їхнього ставлення до жінки, розуміння її призначення в сім'ї та суспільстві;
- зробити необхідні узагальнення та висновки, у яких показати, що однією з основних причин гендерної нерівності в Індії є релігійні догми й канони індуїзму.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. В основу дослідження покладено принцип історизму, який дозволив визначити й охарактеризувати основні етапи розвитку давньоіндійського суспільства, показати вплив релігійно-філософських учень на розуміння сутності шлюбу, місця і ролі жінки в сім'ї та суспільстві. Метод системного аналізу та порівняльно-правовий метод застосовувалися при вивченні давнь-

оіндійської релігійної літератури – Вед, а також інших першоджерел релігійно-правового характеру. Історико-структурний підхід дав змогу об'єднати зібрані матеріали в цілісну логічну систему. Під час роботи над темою також було враховано напрацювання науковців-індологів, які у своїх дослідженнях порушували питання, пов'язані з релігійним життям Індії.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Першими письмовими джерелами історії Індії є давня епіка та Веди¹. Вони дозволяють скласти уявлення про самотність давньоіндійського етносу, розібратися в особливостях його культури. Серед епічних творів особливе місце посідає Махабхарата (Roy, 1895), оскільки в літературно-художній формі вона описує не лише події міжплемінної боротьби за домінування, а й містить велику кількість міфів, казкових сюжетів, легенд і притч, які знайомлять читача зі звичаями, традиціями та віруваннями Стародавньої Індії. Махабхарата є цінним джерелом історії Стародавньої Індії, яке допомагає зрозуміти особливості світогляду мешканця Індостану.

Епічні сюжети та релігія нерозривно пов'язані в давньоіндійській міфології, яка передає нам історію створення жінки богом-творцем. Спочатку, коли Тваштрі² взявся за виготовлення жінки, він побачив, що витратив усі матеріали на створення чоловіка і не залишилося жодних твердих елементів. Після роздумів та глибокої медитації він узяв округлість місяця і вигини повзучих рослин, чіпкість вусиків берізки і тремтіння трави, гнучкість очерету і красу квітки, легкість листя і звуження хобота слона, погляд лані і згуртованість бджолиного рою, веселу радість сонячних променів, плач хмар і мінливість вітру, боязкість зайця і марнославство павича, м'якість грудей папуги і твердість алмаза, солодкість меду і лютість тигра, жар вогню і холод снігу, балакучість сойки і воркування голуба, віроломство журавля і вірність дикої качки. З'єднавши все це, він створив жінку і дав її чоловікові. Через тиждень чоловік повернувся до Тваштрі і сказав: «Господи, істота, яку ти дав мені, робить моє життя нещасним. Вона говорить безперестанку і дратує мене, не залишає самого ні на мить, вимагає

¹ Веди – збірники гімнів, наспівів, магичних формул та заклинь.

² Тваштрі (Тваштар) – божественний творець, деміург, покровитель ремесла у ведійській релігії; пізніше він ототожнюється і замінюється образом бога Праджапаті.

постійної уваги, займає весь мій час, плаче без причини і постійно ледарює. Саме тому я прийшов повернути її назад – я не можу жити з нею». Тваштрі погодився і забрав жінку. Через тиждень чоловік знову прийшов до Тваштрі і сказав: «Господи, моє життя стало самотнім з того часу, як я віддав її тобі. Я пам'ятаю, як вона танцювала і співала мені, поглядала крадькома, гралася зі мною, схилялася до мене. Сміх її був музикою, вона була прекрасна на вигляд і м'яка на дотик. Поверни її мені». Тваштрі відповів: «Дуже добре». Він повернув жінку. Через три дні чоловік знову повернувся і сказав: «Господи, вона завдає мені більше клопоту, ніж радості. Прошу, забери її назад». Але Тваштрі відповів: «Геть від мене! Забирайся! Ти маєш впоратися сам!» Тоді чоловік сказав: «Але я не можу жити з нею». Тоді Тваштрі відповів: «І без неї ти також не зможеш жити». Він повернувся спиною до чоловіка і продовжив свою роботу (Bain, 1919, pp. 13–15).

Децю іншу історію створення жінки повідомляє Бріхадараньяка-упанішада (VI, 4.1–3): «Сутність землі – вода, води – рослини, рослин – квіти, квітів – плоди, плодів – людина, людини – чоловіче сім'я. І Праджапаті¹ подумав: "Оскільки сім'я є основою всіх істот, що може бути найкращим житлом для нього?" Подумавши так, він створив жінку. Створивши її, він з'єднався з нею. Тому слід з'єднуватися з жінкою. Він простяг від себе цей виступаючий вперед давить камінь. Ним він запліднив її. Її лоно – жертвний вівтар. Волоски – трава для жертвоприношення. Шкіра – давила (соми). *Labia pudenda*² – вогонь у середині. Воістину, наскільки великий світ того, хто здійснює жертвоприношення ваджапеяз, настільки великий світ того, хто займається зляганням, знаючи це. Він набуває добрих справ жінок. Але у того, хто здійснює злягання, не знаючи цього, жінки набувають його добрих справ» (Madhavananda, 1950, pp. 932–933).

Як бачимо, у міфах жінка – це божественне створіння, яке дано чоловіку для спільного життя, і про верховенство чоловіка над жінкою взагалі не йдеться.

1 Праджапаті (із санскриту «владика створіння») – божество в індуїзмі, у ведійській та пізньоведійській міфології творець усього сущого.

2 *Labia pudenda* – лат. «статеві губи».

3 Ваджапея (із санскриту «випробовування сили») – ведійський шраута-ритуал, одне з основних жертвоприношень соми, що проводиться з метою здобуття панування та процвітання.

Показовою є легенда про женоненависника правителя Сурьякінта, де показано гострий розум та незалежний характер жінки – принцеси Анангарагді. Міністри, занепокоєні відсутністю спадкоємця у володаря, всіляко намагалися його одружити. Проте всі спроби познайомити Сурьякінта з жінками були марними. З часом правитель заборонив не лише пропонувати кандидаток на шлюб, а взагалі перебувати в палаці та за будь-яких обставин наближатися до його величності жінкам. Порошникам загрожувало суворе покарання. Раптом до міста завітав художник, роботи якого викликали захоплення в усіх, хто їх бачив. Міністри вдалися до хитрощів. Вони вмовили митця вилікувати правителя, показавши йому картини, серед яких був портрет вродливої принцеси Анангарагді. Ризикуючи життям, художник прибув до палацу. Розглядаючи витвори майстра і захоплюючись його талантом, Сурьякінта несподівано для себе побачив портрет красуні-принцеси, у яку відразу закохався і вирішив добитися її руки. Виявилося, що отримати згоду дівчини на шлюб непросте, адже вона мала надлюдський інтелект, була обізнана в усіх науках і бажала бачити поряд із собою лише рівного за розумом чоловіка. Претендент мав у розпорядженні 21 день (тобто 21 спробу), щоб поставити принцесі таке запитання, на яке б вона не знала відповіді. Якщо ж дівчина на всі запитання відповіла правильно, то як переможець вона вирішувала чи відпускати претендента додому чи залишати при палаці рабом. Сурьякінта довірився своєму другові Расакаші, який щодня розказував неймовірні історії-загадки принцеси. Проте красуня з легкістю їх розгадувала і з сумом поглядала на вродливого Сурьякінту, у якого закохалася з першої зустрічі. В останній день Сурьякінта, сповнений почуттям любові, підійшов до принцеси і запитав, яке питання треба йому поставити, щоб принцеса не знала відповіді. Анангарагді після недовгих роздумів сказала, що не знає такого питання, і визнала його перемогу. Водночас вона додала, що відразу закохалася в Сурьякінту і, незалежно від випробувань, дала б згоду на шлюб. Щасливий наречений разом із нареченою повернувся до своєї країни (Bain, 1919, pp. 116–117). Отже, легенда змальовує жінку інтелектуальну, обізнану в науках, яка сама обирає собі нареченого і, зрештою, по любові виходить за нього заміж.

Про особливості шлюбно-сімейних відносин раннього ведійського періоду можна дізнатися також з індійського епосу. Так, у Махабхараті йдеться про те, що Драупаді

(дочка володаря Друпаци) на сваямварі¹ обирала собі за чоловіка Арджуну, оскільки він єдиний, хто зумів натягнути тугий лук і влучити стрілою в ціль. З часом Драупарді стала дружиною п'ятьох братів Пандавів (Ріттер, 1982, с. 8–9). Драупаді постає вірною та люблячою дружиною Пандавів, яка народила від кожного з братів сина (Roy, 1995, pp. 143–145). По-іншому Драупаді змальовується в буддистській Джатаці № 536. Вона не кохає своїх чоловіків та зраджує їм, оскільки її любов націлена на шостого:

«За п'ятьох царевичів була видана заміж...,
Але, ненаситна, вона прагнула ще більшого.
І з горбатим карликом вона грала в блуд»².

У Махабхараті багатомужжя Драупарді має декілька пояснень. Так, у попередньому житті вона була вродливою жінкою, але через гріхи не змогла вийти заміж. П'ять разів вона зверталася до Шіви з проханням дати чоловіка, і той відповів: «Коли ти будеш в іншому тілі, то станеться так, як сказано». В іншій історії розповідається про повернення синів Кунті додому: вони привели із собою Драупаді й, підійшовши до хатини, вигукнули до матері: «Ось милостиня!» Мати, перебуваючи всередині, подумала, що йдеться про звичайну пожертву, і відповіла: «Насолоджуйтеся нею спільно». У подальшому вона не могла відмовитися від свого слова, бо всі сини закохалися у красуню. До того ж правитель Юдхіштхіра (старший син Кунті), щоб уникнути розбрату між братами вирішив: «Прекрасна Драупаді буде дружиною для всіх нас». Зовсім по-іншому пояснює багатомужжя жінки-красуні великий мудрець В'яса: «...народжені пандавами, колись були Індраміз, а Лакшмі⁴, яка раніше була визначена їхньою дружиною, – це Драупарді» (Roy, 1995, pp. 432–433, 445–447).

У Махабхараті знайшли відображення такі звичаї, як левірат, викрадення нареченої, вибір дівчиною нареченого (сваямвара). Все це свідчило про більшу свободу жінок до-

арійського періоду. У цьому сенсі звертають на себе увагу розкази правителя Панду про старі часи. В одному з них він згадує про давній закон, який давав свободу жінкам. «У давнину, – оповідає він, – жінки не були обмежені у своїх вчинках..., вони могли ходити куди хотіли і вільно вдаватися до розваг... І коли вони із самої юності зраджували своїм чоловікам... це не вважалося беззаконням, адже такий був закон того часу..., той закон, сприятливий для жінок, дуже давній. А нинішній закон у цьому світі встановлено недавно». Далі Панда пояснює сутність теперішнього закону, який розцінює зраду одного з подружжя як тяжкий гріх. Також гріхом є відмова дружини на прохання чоловіка народити від іншого. Цей закон правитель називає справедливим, що свідчить про зміну статусу жінок у ведійський період (Roy, 1995, pp. 283–285).

Д. Неру (1994, pp. 106–107) зазначив, що найдавніша літературна пам'ятка Індії Махабхарата містить чимало свідчень ранньої історії, «коли до Індії приходили чужоземні елементи і приносили із собою свої звичаї... не схожі зі звичаями аріїв. Серед аріїв не було поліандрії, а одна з головних героїнь епосу є спільною дружиною п'яти братів». Із приходом аріїв поступово відбувалося «поглинання як колишніх місцевих елементів, так і прибульців, і ведична релігія видозмінювалася відповідно. Вона починала набувати тієї всеохоплюючої форми, яка привела до сучасного індуїзму».

Отже, уявлення мешканця Індостану про жінку, її місце в сім'ї та суспільстві формувалося у протистоянні і взаємопроникненні двох культур – місцевої (доарійської), де жінка мала високий соціальний статус, хоча і не домінувала над чоловіком, і патріархальної (арійської), яка визнавала й обґрунтовувала верховенство влади чоловіка.

Навіть у релігії бачимо відображення соціальних відносин, що склалися в той час. Окрім богів-чоловіків, присутні жіночі божественні образи – Адіті⁵ (як давньоєгипетська богиня Нут (Логвиненко І., Логвиненко Є., 2023, с. 89), часто описувалася як «космічна королева»), Прітхві⁶, Сарасваті⁷, Ушас⁸. Поступово

¹ Сваямвара – форма шлюбу, за якою дівчина сама обирає нареченого, зазвичай після змагань або випробувань претендентів.

² The Birth Stories / transl. by T. W. Rh. Davids, R. Chalmers, H. T. Francis, W. H. D. Rouse, E. B. Cowell. 1880–1907. Pp. 2651–2652 // Ancient Buddhist Texts : сайт: <https://ancient-buddhist-texts.net/English-Texts/Jataka/The-Jataka.pdf> (дата звернення: 20.03.2025).

³ Індра – у ведичну епоху бог бурі та грому, а також правитель богів; у після ведичній історії поступається місцем богу Шіви і Вішну.

⁴ Лакшмі – богиня краси.

⁵ Адіті – ведична богиня, яка уособлює безкінечність, жіноче начало, вище втілення материнства, мати 12 богів-сурів.

⁶ Прітхві – ведична богиня, яка уособлює Землю.

⁷ Сарасваті – ведична богиня знання, мудрості, правди.

⁸ Ушас – одна з вищих ведичних богинь; богиня Світання, яка дарує щастя і усілякі блага.

ці богині відходять на другорядний план, поступаючись місцем богам-чоловікам (Ріттер, 1982, с. 50).

На початку ведійського періоду дружина зі своїм чоловіком проводила священний ритуал жертвопринесень (Winternits, 1927, р. 66). У Ригведі (VIII, 31) йдеться про «домохазяїна» і «домохазяйку» (дампаті), котрі «в гармонії вичавлюють і прополіскують сому, змішують її з молоком» та возносять почесні богам (Griffith, 1896, pp. 322–323).

Із часом становище жінки змінюється. Брахманізм через складну систему ритуалів поставив на вищий щабель соціальної ієрархії брахманів – великих жерців, і заклав основи нової релігії – індуїзму, який являв собою сукупність сакральних традицій, релігійно-філософських учень та морально-правових настанов. Базові поняття індуїзму – дхарма, артха¹, кама², мокша³ – визначали долю людини, встановлювали правила її життя як у сім'ї, так і в соціумі. Концепт дхарми як універсальний Закон Всесвіту, якому підвладні всі, навіть боги, став ідеологічною основою індуїзму. Дхарма людини визначається Всесвітом, гармонізує з ним і має неухильно виконуватися. Вона враховує соціальний стан, стать, вік особи та виявляється в сукупності релігійних, суспільних та сімейних обов'язків, які, врешті, визначають правила поведінки кожної людини (Логвиненко Є., Логвиненко І., 2019, с. 48–49; Логвиненко, 2024, с. 103).

У релігійно-філософських ученнях індуїзму пояснюється, що народження чоловіком та ще й у сім'ї високої касті «двічі народжених», зумовлене найкращою кармою душі, яка формується завдяки правильним діям у попередньому житті. Народитися жінкою – це розплата за минуле і можливість спокутувати свої гріхи. Стрі-дхарма (букв. «дхарма жінки») повністю залежить від дхарми її чоловіка. У Дхармашастрі Наради (XIII, 28–31) сказано, що навіть жінки «благородних прізвищ гинуть (тобто відходять від своєї дхарми), якщо не від кого не залежать. Тому Праджапаті поклав на них залежність. Батько охороняє її в дівочтві, чоловік охороняє в молодості, а сини – у

старості; жінка ніколи не повинна бути незалежною» (Jolly, 1876, р. 98).

Утім, у священних писаннях, релігійно-філософських трактатах, морально-правових збірниках можна побачити як принизливе, так і піднесене ставлення до жінки. Як дружина вона повністю підвладна чоловікам сім'ї, але як мати – ототожнюється з Шакті⁴. У Законах Ману (II, 145) зазначено, що «батько в сто разів поважніше вчителя, але мати в тисячу разів більше, ніж батько»⁵. В Апастамба-дхармасутре (I, 10, 28) взагалі міститься настанова про шанування матері, «навіть якщо вона занепада» (тобто відлучена від касті), адже вона «робить багато вчинків для свого сина»⁶. Дружину мають шанувати всі родичі, оскільки це радісно сприймають боги; там, де немає шанобливого ставлення до жінки, всі обряди безсилі й безплідні. Горю і сум жінки призведе до загибелі сім'ї, а радість – до процвітання. «Народження, (належне виконання релігійних обрядів), вірна служба, найвище подружнє щастя та небесне блаженство для предків та себе, залежать лише від дружини» (Закони Ману IX, 28). Закони Ману (IX, 27) визначають загальну дхарму жінок: «Народження дітей, виховання народжених та повсякденне життя чоловіків, (у цих питаннях) – жінка, очевидна основа»⁷. Отже, дружина – це основа сім'ї, яку треба берегти і шанувати. Махабхарата дає можливість побачити також духовну функцію дружини. Показовим є звернення Савітрі до правителя Духшанте, який забув про існування дружини: «Оскільки чоловік, увійшовши в дружину, народжується від неї знову, давні мудреці назвали дружину словом “джая” (батьківка). Те потомство, яке народжується від чоловіка, що зійшовся з дружиною, безперервно рятує давно померлих предків... Справжня дружина – та, що вправна в господарстві; справжня дружина – та, що має

⁴ Шакті – Богиня-мати, Мати Світу; також символізує первинну космічну енергію; уособлює внутрішню енергію богів і людей.

⁵ Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) // Читиво : сайт. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davniioindiiska_kultura/Zakony_Manuu.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

⁶ Praśna I, Paṭala 10, Khaṇḍa 28 // Wisdom Library : сайт. URL: <https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/apastamba-dharma-sutra/d/doc116260.html> (дата звернення: 20.03.2025).

⁷ Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) // Читиво : сайт. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davniioindiiska_kultura/Zakony_Manuu.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

¹ Артха – користь, матеріальна вигода і вдача; правильне використання матеріальних цінностей; правила практичної поведінки.

² Кама – емоційне задоволення; задоволення почуттів, ерос, естетична насолода.

³ Мокша – вищий стан святості, який досягається за умови відмови від активного мирського життя.

потомство; справжня дружина – та, чиє життя належить чоловікові; справжня дружина – та, що є вірною своєму чоловікові. Дружина – половина чоловіка, його найкращий друг. Дружина – основа трьох цінностей (закону, користі та любові); вона – друг тому, хто має померти. Ті, хто мають дружин, можуть проводити релігійні обряди; ті, у кого є дружина, займаються господарством; ті, хто мають дружин, веселяться; ті, хто з дружинами, – сповнені щастя». Чоловік повинен дивитися на дружину, яка народила сина, як на власну матір. Дружина – це «вічне святе поле власного народження (чоловіка)» (Roy, 1895, pp. 176–177). У Законах Ману (III, 59–62) сказано, що чоловіки, які прагнуть добробуту, мають завжди вшановувати жінок на святах та урочистих трапезах, дарувати прикраси й одяг. Якщо дружина і чоловік задоволені одне одним, щастя в родині буде тривалим. Тільки «сяюча красою» жінка робить будинок світлим, але якщо вона «позбавлена краси», то все навколо буде здаватися сумним¹.

Водночас у давньоіндійських джерелах, які сповідають канони брахманізму, бачимо і протилежну характеристику жінок. У тих самих Законах Ману (IX, 15–17) стверджується, що жінки пристрасні до всіх чоловіків. Через свою природну легкодухість і хтивість вони зраджують власним чоловікам, навіть тоді, коли їх ретельно охороняють. Тому треба докласти чималих зусиль, щоб їх оберігати. При створенні жінок Ману (Закони Ману, II, 213–214) відвів на їхню долю любов до ліжка, відпочинку і прикрас, а також наділив низькими людськими якостями – гнівом, підлістю, нечесною поведінкою. Водночас Ману попереджає, що у природі жінки – спокушати чоловіків. Тому мудрі в їхній присутності не повинні бути безтурботними, адже жінки здатні збити зі шляху не лише дурня, а й учену людину, перетворивши її на раба бажань і гніву².

Ортодоксальний брахманізм значно обмежив духовне життя жінок, яким заборонялося не лише вивчати священні тексти Вед, а й навіть слухати їх. Жінки були позбавлені права проводити ритуальні обряди, брати участь у публічних релігійних святах. Фактично жінка в духовному житті общини, незалежно від варни, мала такі ж обмеження, як і єдино народжений шудра. Вона вважалася не

здатною оволодіти науками, тим більше пізнати сакральну істину. У Законах Ману вказувалося, що для жінок не проводяться священні обряди, які супроводжуються читанням мантр, оскільки вони «такі нечисті, як сам обман...» (Закони Ману, IX, 18)³.

Брахман, який наважився передати ведичні знання жінці, позбавлявся свого статусу і ставав недоторканим. У Стародавній Індії «двічі народжені» чоловіки мали можливість без перешкод стати членами будь-якої релігійної общини, або аскетами-пустельниками, або монахами. Жінки, які намагалися займатися духовними практиками та здобути сакральні знання, піддавалися осуду й відторгалися суспільством. Вішну-сміті (XXV, 16) попереджає, що жінка, яка «за живого чоловіка з власної волі дотримується постів і приймає обітниці, забирає життя чоловіка і потрапляє до пекла» (Jolly, 1880, p. 111).

Брахманська традиція пояснювала природу жінки переродженням карми душі, що стало наслідком скоєння неправильних вчинків у минулому. Тому вона мала своїми діями накопичити заслуги, щоб в наступному житті народитися чоловіком. Лише з такою гендерною трансформацією відкривався доступ до повного духовного просвітління. Таке сотеріологічне розуміння сутності жінки безпосередньо вплинуло на її соціальний статус, що закріпився в культурі та менталітеті індусів.

Як зазначалося, за брахманською традицією головне призначення дружини – народження дітей, зокрема сина, що вважалося необхідним для продовження роду та проведення сакральних обрядів. За релігійними канонами дружина – це «поле», а чоловік його «власник», яким залишався навіть після своєї смерті. Добропорядною дружиною вважалася та, яка йде за чоловіком у потойбічний світ, тобто разом із покійним лягає на похоронне багаття. Якщо цього не сталося, то життя вдови перетворювалося на важкі страждання. Після смерті чоловіка вона лише раз на день споживала їжу, не мала права носити кольоровий одяг та прикраси, користуватися парфумами і маслами. Вдова повинна була спати на землі і ніколи на високому ліжку, їй заборонялося чистити зуби. Також їй заборонялося бути присутньою на родинних святах. Вдова належала родині чоловіка, а тому не могла повернутися до батьківського дому. У середньовіччі жінки, які поховали своїх чоловіків, мали зістригати волосся (Basham, 1954, pp. 188–189).

¹ Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) // Чтиво : сайт. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davniindiiska_kultura/Zakony_Man.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

² Там само.

³ Там само.

Вдова мала постійно молитися та готувати душу до зустрічі зі своїм померлим чоловіком. Вважалося, що порушення цих вимог вдовою нашкодить душі покійного чоловіка (Закони Ману, V, 161). За правильністю виконання вдовою необхідних ритуалів і ведення аскетичного життя слідували родичі. Дружина мала до кінця життя бути вірною чоловіку. Закони Ману (V, 157) приписували вдовам виснажувати своє тіло, вживати лише квіти, коріння і плоди та ніколи «не згадувати імені іншого після смерті чоловіка»¹. Саті – самоспалення дружини на поховальному вогнищі чоловіка – хоча й не було обов'язком, проте вважалося найвищою чеснотою жінки, що дарує небесне блаженство. На думку індолога А. Бешема (1954, р. 188), бездітна вдова вважала за краще прийняти жахливу смерть, ніж живогіти у презирстві і домашньому рабстві.

Відомий персидський учений-енциклопедист епохи середньовіччя Аль-Біруні, який одним із перших вивчав звичаї і традиції Індії, писав: «Якщо помирає чоловік, дружина не може вийти заміж за іншого чоловіка. Їй залишається обрати тільки одне з двох: або залишитися вдовою до кінця свого життя, або спалити себе. Останнє вважалося кращим, бо вдова, поки живе, мусить терпіти принизливе ставлення до неї. Що стосується дружин їхніх правителів, то звичай вимагає спалення, згодні вони чи ні, бо побоюються, щоб будь-яка з них не скоїла чого-небудь недостойного свого чоловіка. Виняток становлять лише жінки похилого віку і ті, хто має дітей, якщо син бере на себе охорону та захист матері» (Sachau, 1910, р. 155). За свідченням венеціанського купця Нікколо де Конті, який мандрував Індією у XV ст., після смерті правителів Віджаянагара до 3 тис. дружин і наложниць було спалено на погребальному вогнищі (Basham, 1954, pp. 189–190).

Звичай саті (букв. «доброчесна») з'явився, вірогідно, ще в доведичний період і не був характерним лише для Індії. В історії знайдемо чимало давніх етносів, які спалювали або закопували з покійником не лише цінне майно, коней, а й дружин, щоб у потойбічному світі він мав можливість користуватися тим, до чого звик та любив за життя. Подібні до саті звичаї були в шумерських правителів Ура, Стародавньому Китаї та деяких індоевропейських народів.

Із найбільш ранніх джерел про існування ритуалу самоспалення вдів можна дізнатися з похоронних текстів Ригведи (X, 18.7–18.9). Зокрема, один із віршів гімну прямо закликає дружину зійти на поховальне вогнище:

«Ці дружини, не вдови, щасливі у шлюбі,
Нехай натруться олією як притиранням!
Без сліз, без хвороби, у красивих прикрасах
Нехай зйдуть спочатку жінки на подруж-
не ложе!

Повстань, о жінко, до світу живих!
Ти лежиш поруч із цим бездиханним, іди сюди!

Ти вступила в цей шлюб із чоловіком,
що взяв тебе за руку і жадає тебе.
Беручи лук із руки мертвого,
Заради нашого панування, заради пошани,
заради сили, я кажу:

“Тут ось – ти. Тут – ми. Хоробрі герої,
Нехай переможемо ми всю ворожість і підступи!”» (Griffith, 1896, pp. 428–429).

Однак у більш пізніх за часом дхармасутрах, основних дхармашастр, грихьясутрах про саті взагалі не згадується. Вперше про обряд саті йдеться у Вішна-сміріті (XXV, 14; XX, 39): «Коли помирає чоловік, дружині слід зберігати цнотливість або піднятися на його похоронне багаття». Лише дружина «здатна йти за померлим чоловіком...», усім родичам, «за винятком дружини, забороняється йти за людиною шляхом Ями» (Jolly, 1880, pp. 81, 111). Саті також рекомендовано в Дакша-сміріті та Парашара-сміріті. Про настанови щодо самоспалення вдів йдеться у таких пізніх сміріті, як В'яса, Харіта і Ангірас (Rangaswami Aiyangar, 1941, р. 133).

У XVIII ст. пандит² Трьямбака, спираючись на давньоіндійські тексти дхармашастр, склав Стрідхармападдхаті (букв. – «путівник у жіночій дхармі») для жінок Танджорського палацу і дружин кшатріїв. Трьямбака виписав загальні обов'язки всіх жінок, які згрупував у дев'ять тем: загальні правила поведінки жінок; ситуації, яких мають сторонитися жінки; майно жінок; якості відданої дружини (патіврата); правила гігієни; вагітність; правила поведінки жінок під час відсутності свого чоловіка; вдівство; правила проведення обряду самоспалення. Саті розглядалося як шлях до ритуальної чистоти, релігійного очищення, дотримання дхарми дружини, чоловік якої помер (Leslie, 1989, р. 8).

Вважаючи самоспалення релігійним обов'язком вдови, Трьямбака пояснює, що «дружина

¹ Закони Ману (Священні книги Сходу. Т. 25) // Чтиво : сайт. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Davniindiiska_kultura/Zakony_Man.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

² Пандит (із санскр. «вчений») – почесне звання брахмана.

брахмана або старша (головна) дружина має приєднатися до чоловіка на його вогнищі», а молодші дружини нижчої варни повинні горіти на окремих багаттях. «Якщо з якоїсь причини, через якийсь удар долі, вона не йде за своїм чоловіком, то її чеснота повинна бути захищена; адже якщо її чеснота втрачена, вона потрапляє до пекла». Ба більше, «втрата вдовою чесноти» призводить до падіння її чоловіка з небес. Під «ударом долі» Тр'ямбака розуміє або вагітність жінки, або її догляд за маленькою дитиною, або ж неможливість саті через менструацію, під час якої жінка є релігійно нечистою. Проте в останньому випадку дружина може себе спалити на четвертий день після проведеного ритуалу очищення (Leslie, 1989, pp. 298–299). Отже, релігійна чистота дружини, її ідеал досягається через відданість померлому чоловіку на погребальному вогнищі.

На думку дослідника старовинних індійських обрядів Р. Пандея (1949, pp. 440–442), самоспалення вдів широко практикувалося до появи сутр: «Паддахатія та прайогі, – зауважив науковець, – які повідомляють про похоронні церемонії, взагалі скасували цей звичай, навіть не вимагали від вдови присутності на місці кремації. Однак звичай саті ніколи повністю не зникав і пізніше він відродився в деяких племенах і сім'ях».

У 1829 р. генерал-губернатор Індії лорд В. Кавендиш-Бентінк заборонив самоспалення вдів. У постанові, яку він підписав, вказувалося, що така практика суперечить духу людської природи і не визнається священними писаннями як обов'язок. Також зазначалося, що більшість індусів не визнають саті. Крім того, передбачалося покарання тих осіб, які сприяли самоспаленню вдови, незалежно від того, чи добровільно ухвалено таке рішення або ні. Ця постанова викликала протест ортодоксальних індусів, які вимагали скасувати заборону. Посилаючись на давні традиції, у петиції до уряду Великої Британії вони пояснювали, що самоспалення дружин є виключно добровільним актом, який веде до спасіння як їхніх душ, так і душ чоловіків. Тому саті не лише священний релігійний обов'язок дружини, а й вища привілея жінки. Боротьба ортодоксальних індусів за відновлення дозволу самоспалення вдів мала свої результати. Внесена у 1860 р. поправка до Кримінального кодексу поділяла саті на добровільне та скоєне під примусом. У першому випадку самоспалення дозволялося.

Зі здобуттям у 1947 р. незалежності Індії національна влада офіційно не засуджувала

самоспалення вдів. Лише через сорок років було ухвалено закон, яким передбачалася кримінальна відповідальність за примушування або підбурювання до саті.

Особливістю сучасної Індії є те, що тут зберігаються давні звичаї та традиції, навіть такі варварські, як саті. І сьогодні трапляються поодинокі випадки самоспалення жінок. Проте, зважаючи на заборони, деякі общини встановили обов'язкові умови щодо отримання дозволу на саті. Д. Леслі (1989) описує історію жінки з касті брахманів на ім'я Бхурібай, яка сталася у 1977 р. у штаті Мадг'я-Прадеш. Бхурібай – патіврата¹, яка за індуїстськими канонами повинна померти раніше за свого чоловіка. Така смерть сприймалася як велике заслужене щастя. Якщо цього не сталося, то патіврата мала йти у потойбічний світ разом із чоловіком, тобто здійснити акт самоспалення, щоб бути шанованою як богиня. Бхурібай оголосила про свій намір стати саті, тобто добродією дружиною. Старійшини общини висунули умову щодо надання дозволу на самоспалення. Бхурібай мала показати чудо, а саме перетворити кульки коров'ячого гною на кокос. Вдові цього зробити не вдалося і їй було відмовлено в саті.

Крім саті, у давній Індії існував ще один варварський звичай масового самоспалення жінок – джаухар. Найбільш поширений він був у середні віки серед раджпутів, які чинили відчайдушний опір мусульманським завойовникам. Під час війни, коли взята ворогом в облогу фортеця не мала можливості оборонятися, жінки раджпутів просили дозволу у правителя або ж у своїх чоловіків на джаухар. Після отримання дозволу вони одягали нарядне вбрання, коштовності, брали дітей та збиралися у спеціально підготовленому будинку для колективного самоспалення. Джаухар здійснювався, щоб уникнути знущань, полону і рабства. Також вважалося, що чоловіки на полі бою стануть більш відчайдушними, адже вони вже не будуть перейматися долею рідних, а тільки мститися за них. Головне в останній битві для раджпута – не зберегти своє життя, а вбити якомога більше ворогів до своєї загибелі.

Канони брахманізму пройшли випробування різними релігійно-філософськими ученнями. Французький дослідник Р. Пішель (2024, с. 29) зазначив, що в період становлення індуїзму існувало щонайменше 363 філософські системи, серед яких найбільш поширеними

¹ Патіврата – букв. «та, що дала обітницю служити чоловікові».

стали буддизм і джайнізм, які виникли у VI ст. до н. е. Ці релігійно-філософські вчення виступили проти домінування брахманів, насамперед у можливостях духовного розвитку представників нижчих варн, а також жінок. Буддизм і джайнізм, на відмінну від індуїзму, більше уваги приділяли етиці, моралі та праведному життю людини незалежно від варно-кастової належності.

Джайнізм виступав проти насилля, пропагував ідею рівності всіх душ незалежно від статі. Концепція душі (джива) у джайнізмі є гендерно-нейтральною, а мета досягнення мокші є спільною як для чоловіків, так і для жінок (Dwivedi, 2023). Проте жінка розглядалася як причина зла та спокуса для чоловіків. Щоб душа стала на шлях спасіння, необхідно переродження її у чоловіка¹.

Велику увагу джайнізм приділяв аскетизму як способу досягнення духовного звільнення. Тому ідеал жінки, за цим релігійно-філософським ученням, убачався в образі черниці, яка є розумною, вченою, перемагає в диспутах і здатна обернути у свою велику кількість послідовників. Шлюб прибічниками джайнізму розглядався як тягар та нездоланна перешкода на шляху досягнення мокші: «Члени сім'ї втягують людину в оману, унеможливають її духовне просування і тим самим руйнують майбутнє. Енергія вбиває тіло лише раз, але сім'я руйнує багато майбутніх життів душі» (Acharya, 1928, p. 27).

Для досягнення мокші жінки, як і чоловіки, могли обрати життя аскетів та повністю відмовитися від мирського життя. Як повідомляють джерела, після проповідей Магавіра («Великий герой») (598–526 рр. до н. е.) – засновника джайнізму, аскетами стали 14 тис. чоловіків і 36 тис. жінок. Велика кількість жінок-аскеток пояснюється привабливістю нового релігійно-філософського вчення, яке відкривало жінкам можливості духовної самореалізації. Аналізуючи джайнські писемні джерела, французька дослідниця Н. Бальбір (1994, р. 122) зазначала, що «кількість черниць, згаданих у давніх текстах, завжди більше ніж у двічі перевищує кількість ченців». Чедасутри містять правила, яких мають беззаперечно дотримуватися черниці. Так, їм заборонялося бути самою в будинку мирянина, «щоб поїсти або попити». Черниця не мала «жити сама, без супроводу ходити з одного поселення до іншого, бути без одягу, наодинці справляти природну потребу»

та бути без настоятеля. Н. Бальбір (1994, рр. 123–124) дійшла висновку про статусну нерівність ченців і черниць: «Судячи з літературної традиції, – підсумовувала вона, – черниці, ймовірно, ніколи не досягали такого ж становища, як ченці. Не знайдено записів високих титулів (*acarya* та *suri*) серед черниць. Вони мають власні титули, такі як ганіні («голова гани»), які очолювала невелику кількість черниць, правартіні та махаттард, які, здається, є спеціальним титулом, що присвоюється обмеженій кількості дуже вчених черниць». Рішення про надання статусного титулу серед черниць приймали сановники чоловічої статі. Та все ж, попри гендерну дискримінацію, релігійне аскетичне життя відкривало жінкам можливість розвитку власної особистості через навчання та духовну культуру.

Джайнізм приділяв особливу увагу життю своїх мирян, які вважалися повноправними членами общини. Їм дозволялося тимчасове чернецтво, а також культивувалися п'ять заповідей, яких усі мали дотримуватися. Це заборона вбивства, крадіжки, брехні, перелюбства і володіння власністю. А. Двіведі (2023) відзначив велику роль черниць у джайнській общині: вони передавали знання та ставали її духовними лідерками. Загалом ставлення джайнізму до жінки індолог пояснив так: «Центральний принцип релігії – ненасильство (ахімса) пропагував максимальну повагу до всіх живих істот, включаючи жінок. Вчення джайнів підкреслювали важливість співчуття, доброти та поваги до всіх істот, і це, безумовно, поширювалося також на жінок».

Якихось особливих соціальних доктрин у джайнів не існувало. Домашні ритуали, пов'язані з народженням, укладанням шлюбу або похованням не відрізнялися від тих, що практикувалися в індуїзмі (Basham, 1954, p. 295). Водночас в історії джайнізму відсутні факти самоспалення жінок (саті).

Як джайнізм, так і буддизм стали викликом для брахманізму. Буддизм учив, що досягнення нірвани можливе для будь-якої людини, незалежно від статі, за умови духовного зростання та наполегливого самовдосконалення. За жінками визнавалося право поряд із чоловіками проводити ритуали і замість шлюбу прийняти чернецтво.

У ранній буддійській літературі можна зустріти повідомлення про жінок – проповідниць, учителів, лікарів, які самостійно заробляли собі на життя і були незалежними від нероздільної сім'ї. Отже, буддизм відкривав жінкам можливість здобути освіту і стати самодостатньою людиною, виступав за підвищення

¹ Women in Jainism // tarunawakening.com : сайт. URL: <http://tarunkranti.50webs.com/woman.html> (дата звернення: 20.03.2025).

шлюбного віку й толерантне ставлення до вдови. Сам факт прийняття в общину незалежно від статі, віку, варнової чи етнічної належності зробив нову релігійну традицію привабливою для обмежених у своїх правах представників нижчих каст і жінок.

Будда (Просвітлений, Пробуджений) (бл. 560 – бл. 480 рр. до н. е.) – засновник однойменного релігійно-філософського вчення, який дав дозвіл на створення санхі (общини) черниць, яка, до речі, стала першою в історії жіночою організацією. Ініціатором створення санхі стала рідна тітка Будди – Магапраджапаті, яка після смерті матері Сіддгартха¹ займалася його вихованням.

Сангха черниць жила за суворими правилами: черниця, незалежно від часу перебування в сані, підпорядковувалася ченцю, «мала вклонитися перед ним і приймати його з пошаною»; їй заборонялося звертатися за порадою до черниць, перебувати в сезон дощів у місцях, де відсутні ченці; черниця мала двічі на місяць просити ченців оголосити Упасампаду² та надати їй настанови; по завершенню дощового сезону черниця повинна на зборах санхі поставити такі питання: чи хто-небудь помітив те, що може її ганьбити; чи хтось чув або сам думає щось погане про неї? У разі виявлення порушень встановлених правил ченці призначали черниці двотижнєве покаєння (Пішель, 2024, с. 212–213).

Попри вказані заборони й обмеження для жінок, які прийняли аскезу, дозвіл Будди на утворення ордену черниць став певним викликом жорстким патріархальним канонам браманізму.

Буддійська література присвячена в основному ченцям і черницям, однак чимало настанов адресовано мирянам. Вони не мали давати обітницю безшлюбності, оскільки шлюб дозволявся. Заборонялися позашлюбні відносини і взагалі засуджувалися брехня, відступ від клятви, вживання алкогольних напоїв, перебування в компанії непорядних людей, нетрадиційні сексуальні відносини, байдкування тощо.

Сігаловада сутра (Dhammasiri, 1995, рр. 41–42) містить настанови Будди молодому мирянину. В одній із них йдеться про відносини між дружиною і чоловіком. «Чоловік, – наголошує Просвітлений, – має служити дружині... п'ятьма способами: повагою, люб'яз-

ністю, вірністю, передачею повноважень, забезпеченням її прикрасами». Також п'ять способів служіння визначалися дружині, через які «виявляється любов до чоловіка». Це сумлінне виконання обов'язків дружини, виявлення гостинності до родичів, вірність, «спостереження за товарами, які він привозить» та «вміння і працьовитість у виконанні всіх своїх справ».

Однак не варто ідеалізувати ставлення до жінок в буддизмі. Будда не приховував, що його рішення створити орден черниць матиме негативні наслідки. Зокрема, він указував, що з прийняттям такого рішення замість 1 000 років існування його вчення, лише 500 років воно зможе просвітляти світ. До того ж у буддійських писаннях знаходимо чимало принизливих висловлювань про жінок. Їх називають «кайданами Мари», стверджується, що коли з'являється слухна нагода чи звабливий спокусник, то будь-яка жінка готова згрішити навіть із потворою, якщо немає когось іншого. Жінки описуються як найбільша перешкода на шляху до досягнення нірвани. Чоловіки застерігаються від жіночих спокус. Особливо ченці мають бути обережними та уважними. Під час збирання милостині заборонялося спілкуватися з жінками, навіть підняти очі та дивитися на них. Краще вирвати собі око, ніж піддатися спокусі. У літературі буддистів можна знайти яскраві оповідання, коли чернець чи черниця, щоб уникнути спокуси, вириває собі око. Так, в одному з них вродлива черниця Шубха саме так і вчинила, після освідчення закоханого в неї чоловіка. Однак коли вона зустріла Будду, то її вада зникла, і око відновилося (Пішель, 2024, с. 75–77).

«Джатака про лукаву дівчину» передає історію домашнього жреця правителя Бодгісатви, який, почувши слова володаря про невірність усіх жінок, вирішив доказати зворотне. Після нетривалих роздумів брахман дійшов висновку, якщо від самого народження жінка не буде бачити інших чоловіків, то буде вірною своєму домохазяїну. Незабаром брахман, як спритний хіромант, знайшов одну нещасну вагітну жінку, котра мала народити дівчинку. За плату та погодилася народити в будинку брахмана і залишити дитину. З народження брахман опікувався дівчиною, яка, крім господаря дому, не бачила жодного чоловіка. Дбали про дитину лише жінки. Дівчина виросла і була дуже вродливою. Дізнавшись про це, правитель знайшов шахрая, який за гроші згодився дістатися до дівчини та звабити її. Поряд із будинком брахмана той відкрив крамничку, де торгував і спостерігав за охороною та

¹ Сіддгартха – ім'я Будди від народження.

² Упасампада (букв. «наближення до аскетизму») – буддійський ритуал «рукоположення», який дозволяє вести аскетичний спосіб життя.

доглядачками дівчини. Одного разу, коли брахмана не було вдома, шахрай вдався до авантюри. Він кинувся до ніг пристарілої доглядачки і зі сльозами на очах вдавав, що нарешті через багато років знайшов свою рідну матір. За допомогою друзів шахраю вдалося переконати розгублену служницю і вона прийняла його за сина. Через деякий час названий син заявив, що він смертельно хворий і його єдиний шанс на життя – спокусити дівчину, яка живе у брахмана. Доглядачка рятує шахрая, таємно проводячи його до покоїв дівчини. Юна красуня не встояла перед молодиком. Правитель виявився правий – цнотливість дівчини була легко переможена. Завершується Джатака віршованим застереженням:

«...Хитрі ті жінки, як змії,
Солодко так розмовляють,
А єдине тільки знають,
Як чоловіків дурити» (Ріттер, 1982, с. 275–280).

Сам Будда неодноразово принизливо висловлювався щодо жінок. Один із віршів Сутта-Ніпати містить бесіду Будди з брахманом на ім'я Магандія, який запропонував Просвітленому свою дуже вродливу дочку. Той від такої пропозиції невічливо відмовився, заявивши, що, коли зустрів «трьох дочок Марі¹ – Здоволення, Бажання і Пристрасть – не з'явилося навіть бажання сексу». «Так що ж мені потрібно від цієї істоти, наповненою сечею і калом? – продовжував він. – Я не хочу до неї доторкнутися навіть ногою». «Якщо ж Ви не бажаєте цей діамант – жінку, бажану для усіх володарів, – то чого ж тоді бажаєте?» – запитав Магандія. Будда відповів, що найголовніша його мета – внутрішній мир, який можна досягти лише відмовившись від пристрасті до жінок (Пішель, 2024, с. 96). У Дхаммапаті (284, 285) Будда повчав: «Поки у чоловіка не викорінено бажання до жінок, нехай найменше, доти його розум перебуває в рабстві, як теля, що смочче молоко в матері. Викорени своє бажання, як зривають рукою осінній лотос. Йди шляхом спокою до Нірвани, що вказана Сугатою»² (Buddharakkhita, 1996, pp. 89–90).

Буддизм закликав мирянина утримуватися від зносин із жінками, а ченцям – прийняти це за правило (Пішель, 2024, с. 75–77). Вважалося, що у звичайному житті неможливо належним чином духовно підготуватися та досягти нірвани. Попередньо людина мала

відмовитися від усього мирського – варни, джати, сім'ї, дітей, власності – отримати сан ченця чи черниці та стати членом сангхи. Тільки після цього через наполегливі духовні практики та виконання суворих правил повсякденного життя можна досягти омріяної мети.

Отже, буддизм, як і джайнізм, дозволяв жінкам займатися духовними практиками, здобувати освіту; культивував більш толерантне ставлення до жінок у суспільстві.

Із часом індуїзм, який розвинувся на основі брахманізму, став панівною релігією Індії та остаточно закріпив підневільний чоловікові статус жінки, позбавивши її будь-якої свободи в шлюбно-сімейних відносинах.

ВИСНОВКИ. Отже, протягом тривалої історії цивілізації релігія мала визначальний вплив на становище жінки в Індії. У міфах, легендах та епічних творах доведичного періоду Індії жінки виступають як божественне творіння, яке надано чоловіку для спільного життя. Із проникненням арій вглиб Індостану та розвитком брахманізму ставлення до жінки змінюється. Зростає її залежність від чоловіка, визначається головне призначення жінки – народження дітей. Народження сина – продовжувача роду та сакральних традицій – розглядалося як священний обов'язок дружини. Брахманізм закріплював домінування чоловіка над жінкою. Дружина, головна функція якої народжувати, розумілася як «поле», а чоловік – його «власник».

Канони брахманізму вимагали від жінок відданості чоловіку навіть після його смерті. Це знайшло відображення в ганебному, принизливому ставленні до вдови і традиції самоспалення вдів, що свідчило про повну залежність дружини від чоловіка, навіть після його смерті.

Справжнім викликом брахманізму стали релігійно-філософські вчення джайнізму та буддизму, які ламали усталені погляди на жінку, її місце в сім'ї та суспільстві.

Водночас засновники нових на той час релігійно-філософських учень – Магавіра і Будда – не були соціальними реформаторами, оскільки не виступали проти варно-кастової системи суспільства, не відстоювали в сучасному розумінні рівність прав чоловіків і жінок. Однак вони зробили вагомий внесок у вирішення гендерних проблем тогочасного суспільства, адже джайнізм і буддизм стали релігіями, які зневажали етнічну та варно-кастову причетність своїх прихильників. До того ж уперше в історії Індії жінки вийшли за традиційні канони брахманізму, які розглядали її лише в межах сім'ї та чіткого підпорядкування

¹ Мара – бог Смерті.

² Сугата – багатозначний термін, тут означає самого Будду.

чоловіку. Нові релігії відкрили доступ жінки до духовної самореалізації та освіти, що, безсумнівно, мало революційне значення.

Релігійно-філософські вчення джайнізму та буддизму, їхні новаторські ідеї та ставлення до жінок викликали негативну реакцію з боку брахманізму, яка виявилася в ще жорсткішому

канонічному закріпленні ієрархії варн, ранжуванні форм укладання шлюбу та правил поведінки в сім'ї. У подальшому індуїзм, який став панівною релігією Індії, фактично позбавив жінку прав та закріпив повне домінування над нею влади чоловіка як у суспільстві, так і сім'ї.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / пер. із санскриту, упоряд. П. Ріттєра; передм. І. Серебрякова. Київ: Дніпро, 1982. 351 с.
2. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.
3. Логвиненко І. А. Поняття «дхарма» в Стародавній Індії // Підвищення ефективності комунікацій в закладі вищої освіти: матеріали Всеукр. наук.-пед. підвищення кваліфікації (м. Львів – Торунь, 30 верес. – 10 листоп. 2024 р.) / Полтав. держ. аграр. ун-т; Центр укр.-європ. наук. співробітництва. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 102–104.
4. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Вплив варно-кастової системи на шлюбно-сімейні відносини в Індії: історико-правовий екскурс. *Право і безпека*. 2025. № 1 (96). С. 119–130. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.1.10>.
5. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 87–97. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08>.
6. Пішель Р. Будда, його життя та навчання / пер. Р. Вербича. Київ: Арії, 2024. 224 с.
7. Acharya Sh. G.-B. The Sacred Books of the Jainas. Vol. VII. Atmanushasana. Lucknow: The Central Jain Publishing House, 1928. 81 p.
8. Bain F. W. The Digit of the Moon. London: Methuen and Co. Ltd, 1919. 142 p.
9. Balbir N. Women in Jainism // Religion and Women / ed. by A. Sharma. New York: State University of New York Press, 1994. Pp. 121–138.
10. Basham A. L. The wonder that was India. A survey of the history and culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims. Calcutta; Allahabad; Bombay; Delhi: Rupa and Co., 1954. 572 p.
11. Brhaspatismṛti / reconstr. by K. V. Rangaswami Aiyangar. Baroda: Oriental Institute, 1941. 750 p.
12. Dwivedi A. Women in Jainism. Katra: Shri Mata Vaishno Devi University, 2023. 252 p.
13. Leslie J. The Perfect Wife. The Orthodox Hindu Woman according to the Stridharmapaddhati of Tryambakayajvan. Delhi; New York: Oxford University Press, 1989. 375 p.
14. Narada Dharmasastra of the Institutes of Narada / transl. by J. Jolly. London: Trubner and Co.; Ladgeyt Khill, 1876. 174 p.
15. Nehru J. The Discovery of India. Delhi; Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. 582 p.
16. Pandey R. B. Hindu samskaras: socio-religious study of the Hindu sacraments. Bhadaini: Vikrama Publica Rions, 1949. 539 p.
17. Sachau E. C. Alberuni's India. Vol. II. London: Kegan Paul Trench, Trubner & Co. Ltd, 1910. 431 p.
18. The Brhadaranyaka upanisad / transl. by S. Madhavananda. Calcutta: The modern art press, 1950. 959 p.
19. The Dhammapada. The Buddha's Path to Freedom / transl. by A. Buddharakkhita. Sri Lanka: Buddhist Publication Society Kandy, 1996. 164 p.
20. The Hymns of the Rigveda / transl. by R. T. H. Griffith. 2nd ed. Kotagiri, 1896. 506 p.
21. The Mahabharata. Vol. 1. Adi Parva / transl. by P. C. Roy. Calcutta: Calcutta Oriental Pub. Co., 1895. 519 p.
22. The Sigalovada in Pictures / compiled by V. K. Dhammasiri. Tullera: Buddha Dharma Education Association Inc., 1995. 62 p.
23. Vishnu Smṛiti / transl. by J. Jolly. Oxford: The Clarendon Press, 1880. 336 p.
24. Winternits M. A History of Indian literature. Calcutta: University of Calcutta, 1927. 635 p.

Надійшла до редколегії: 28.03.2025

Прийнята до опублікування: 11.06.2025

REFERENCES

1. Acharya, Sh. G.-B. (1928). *The Sacred Books of the Jainas. Vol. VII. Atmanushasana*. The Central Jain Publishing House.
2. Bain, F. W. (1919). *The Digit of the Moon*. Methuen and Co. Ltd.

3. Balbir, N. (1994). Women in Jainism . In A. Sharma (Ed.), *Religion and Women* (pp. 121–138). State University of New York Press.
4. Basham, A. L. (1954). *The wonder that was India. A survey of the history and culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims*. Rupa and Co.
5. Buddhakkhita, A. (Transl.). (1996). *The Dhammapada. The Buddha's Path to Freedom*. Buddhist Publication Society Kandy.
6. Dhammasiri, V. K. (Compl.). (1995). *The Sigalovada in Pictures*. Buddha Dharma Education Association Inc.
7. Dwivedi, A. (2023). *Women in Jainism*. Shri Mata Vaishno Devi University.
8. Griffith, R. T. H. (Transl.). (1986). *The Hymns of the Rigveda* (2nd ed.). Kotagiri.
9. Jolly, J. (Transl.). (1876). *Narada Dharmasastra of the Institutes of Narada*. Trubner and Co.; Ladgeyt Khill.
10. Jolly, J. (Transl.). (1880). *Vishnu Smriti*. The Clarendon Press.
11. Leslie, J. (1989). *The Perfect Wife. The Orthodox Hindu Woman according to the Stridharmapaddhati of Tryambakayajvan*. Oxford University Press.
12. Lohvynenko, I. A. (2024, September 30 – November 10). *The concept of "dharma" in ancient India* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian scientific and pedagogical advanced training "Improving the effectiveness of communications in a higher education institution", Lviv, Ukraine, Toruń, Poland.
13. Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2023). Women in Ancient Egypt: determination of legal status and peculiarities of marriage and family relations. *Law and Safety*, 2(89), 87–97. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08>.
14. Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2025). The impact of the varna-caste system on marriage and family relations in India: historical and legal dimension. *Law and Safety*, 1(96), 119–130. <https://doi.org/10.32631/pb.2025.1.10>.
15. Lohvynenko, Ye. S., & Lohvynenko, I. A. (2019). *Punishment in the law of the states of the Ancient World*. FOP Panov A. M.
16. Madhavananda, S. (Transl.). (1950). *The Brhadaranyaka upanisad*. The modern art press.
17. Nehru, J. (1994). *The Discovery of India*. Oxford University Press.
18. Pandey, R. B. (1949). *Hindu samskaras: socio-religious study of the Hindu sacraments*. Vikrama Publications.
19. Pishel, R. (2024). *Buddha, his life and teachings* (R. Verbych, Transl.). Arii.
20. Rangaswami Aiyangar, K. V. (Reconstr.). (1941). *Brhaspatismrti*. Oriental Institute.
21. Ritter, P. (Ed., transl.). (1982). *Voices of Ancient India: An Anthology of Ancient Indian Literature*. Dnipro.
22. Roy, P. C. (Transl.). (1985). *The Mahabharata. Vol. 1. Adi Parva*. Calcutta Oriental Pub. Co.
23. Sachau, E. C. (1910). *Alberuni's India. Vol. II*. Kegan Paul Trench, Trubner & Co. Ltd.
24. Winternits, M. (1927). *A History of Indian literature*. University of Calcutta.

Received the editorial office: 28 March 2025

Accepted for publication: 11 June 2025

IHOR ALBERTOVYCH LOHVYENKO,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,
e-mail: igor_logv@ukr.net*

YEVHENIIA SERHIIIVNA LOHVYENKO,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,
e-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com*

IMPACT OF RELIGION ON THE SOCIAL STATUS OF WOMEN IN INDIA: HISTORICAL AND LEGAL OVERVIEW

The article is devoted to a retrospective study of the impact of religion on the social status of women in India. In particular, it is shown that throughout the long history of Indian civilisation, religion has shaped and changed the idea of women, their place and role in society. In the myths and legends of the prehistoric period, a woman is a divine creation given to a man for a

life together. With the penetration of the Aryans deep into Hindustan and the development of Brahmanism, the attitude towards women changed, and their dependence on men increased. The article analyses the main postulates of the Brahminical doctrine, which defined the main purpose of a woman – to give birth. In this sense, the wife was seen as a “field” whose “owner” is the husband. It is shown that the canons of Brahmanism required women to be devoted to their husbands even after his death. This was reflected in the shameful, humiliating attitude towards widows and the tradition of self-immolation of widows, which testified to the wife’s complete dependence on her husband, even after his death. The article examines the religious and philosophical teachings of Jainism and Buddhism, which became a real challenge to Brahmanism, as they broke the established views on the meaning of life, as well as on the place and role of women in the family and society. The original sources are studied, on the basis of which it is concluded that the founders of the new religious and philosophical teachings of that time – Mahavira and Buddha – were not social reformers, since they did not oppose the varna-caste system of society, did not defend the equality of rights of men and women in the modern sense. Nevertheless, they made a significant contribution to solving the gender problems of the society of that time, as Jainism and Buddhism became religions that disregarded the ethnicity and caste of their adherents. The new religions opened up access to spiritual self-realisation and education for women, which was undoubtedly revolutionary. The religious and philosophical teachings of Jainism and Buddhism provoked a negative reaction from Brahmanism. It manifested itself in an even stricter canonical consolidation of the hierarchy of varna, ranking of marriage forms and rules of behaviour in the family. Subsequently, Hinduism, which became the dominant religion in India, effectively deprived women of their rights and established the complete supremacy of male power in society and in the family.

Keywords: *India, dharma, woman, family, Buddhism, Jainism, Hinduism, sati.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Вплив релігії на соціальний статус жінки в Індії: історико-правовий екскурс. *Право і безпека*. 2025. № 2 (97). С. 27–40. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.03>.

Citation (APA): Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2025). Impact of Religion on the Social Status of Women in India: Historical and Legal Overview. *Law and Safety*, 2(97), 27–40. <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.03>.